

Людмила Іваннікова

ВИХІД НА ВІЙНУ ТА ВІЙСЬКОВА МАГІЯ УКРАЇНЦІВ: ІСТОРИЧНІ ТА ЦЕРКОВНІ ДЖЕРЕЛА

DOI: 10.58407/litopis.240413

© Л. Іваннікова, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0617-5082>

Тематика війни, антропологія війни в останні десятиліття, а особливо в час повномасштабного вторгнення РФ на територію України (2022–2024 рр.) актуалізувались у працях українських та зарубіжних учених – істориків, етнологів, фольклористів, соціологів. Особлива увага приділяється таким темам, як народно-визвольний рух у фольклорі українців, поведінкові стереотипи в час війни, становище жінки у війні, трагедія остарбайтерів та біженців, травми війни, фольклор у контексті війни тощо. Протягом 2022–2023 рр. науковці проводили запис та публікацію усно-історичних інтерв'ю внутрішньо переміщених осіб, біженців, мешканців деокупованих територій. Однак поза увагою залишаються традиційні світоглядні уявлення, магія та ритуали, приурочені до виходу на війну, та ті, до яких вдавалися безпосередньо на полі битви, хоча вони існували з найдавніших часів і збереглися до наших днів. **Мета статті** – систематизувати, описати та простежити еволюцію ритуалів, засобів військової та апотропеїчної магії, пов'язаних із виходом на війну, від найдавніших часів до сьогодення. **Джерельна база** – історичні та церковні пам'ятки X–XVII ст., фольклорні матеріали XVI–XXI ст. **Методи**. Під час написання статті використано історичний, описовий та порівняльно-історичний методи. **Наукова новизна**. Спираючись на літописні та церковні джерела, а також на фольклорні тексти, автор простежує тяглість релігійної та фольклорної традиції від X ст. до наших днів. У статті систематизовано та описано колективні й індивідуальні магичні практики, які мали забезпечити перемогу над ворогом та збереження життя кожного воїна. Автор показує взаємодію церковно-канонічної та усної народної традиції XI–XXI ст., взаємопроникнення літургійних і фольклорних текстів. **Висновки**. Протягом X–XXI ст. українці вдавалися до таких колективних і індивідуальних форм військової магії: передбачення та ворожіння; віра в знамення, віщування, прикмети, знаки та обереги; колективні жертвоприношення або пожертва на храм; принесення обітниць; соборна молитва в храмах та безпосередньо перед виходом у похід; благословення та освячення військової атрибутики (козацьких суден, хоругви, зброї); зображення хресного знамення на бойових знаменях; індивідуальна або колективна молитва на полі битви, використання предметів-оберегів (рідна земля, хрест). У цих магичних практиках спостерігається нерозривна єдність дохристиянської та християнської релігійно-світоглядних традицій.

Ключові слова: антропологія війни, проводи на війну, проводи до війська, військова магія, охоронні молитви, обереги на війні.

Воєнній тематиці, особливо в останнє десятиліття, присвячена низка монографій і статей українських учених, зокрема: О. Боряк, О. Воробей, М. Гримич, Г. Дем'яна, О. Кісь, І. Коваль-Фучило, М. Красикова, О. Кузьменко, С. Маховської, А. Панкової, Н. Пастух, Т. Пастушенко, О. Харчишин, О. Чікало, Т. Шевчук та ін.¹ Низка усно-історичних інтерв'ю з українськими біженцями за кордоном та мешканцями деокупованих територій протягом 2022–2023 рр. опублікована на сторінках часописів «Український історичний жур-

¹ Гримич М. Антропологія війни. Case study: дивізія «Галичини». Київ: Дуліби, 2017. 256 с.; Дем'яна Г. Українські повстанські пісні 1940–2000-х рр. (історико-фольклористичне дослідження). Львів: Галицька вид-ча спілка, 2003. 581 с.; Кісь О. Українки в ГУЛАГУ: вижити значить перемогти. Львів: ІН НАН України, 2017. 288 с.; Ї ж. Жіночі досвіди російсько-української війни в контексті історії повсякдення та соціально-антропологічних студій: невидима дїздатність. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 39–47; Коваль-Фучило І. Проводи в армію на Херсонщині. *Духовна культура і релігійність некад і данас: різні контексти і традиції*. Београд, 2012. С. 141–156; Красиков М. Проводи в армію в українській традиції др. пол. XX ст. (за польовими мат.). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Вип. 6 (58). С. 254–269; Його ж. Війна: актуалізація фольклорної свідомості (за мат. 2022–2023 рр.). *Традиційна культура в умовах глобалізації: нові вектори розвитку*. Мат. наук.-практ. конф. (29–30 червня 2023 р.). Харків: Вид-ць О. Мірошниченко, 2023. С. 169–177; Кузьменко О. Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність. Львів: ІН НАН України, 2009. 295 с.; Ї ж. Фольклорні знаки воєнного буття у триаді концептів «ВОЛЯ»–«НЕВОЛЯ»–«ДОЛЯ». *Народознавчі зошити*. 2018. № 1 (139). С. 125–137; Ї ж. Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн). Львів: ІН НАН України, 2018. 728 с.; Пастушенко Т. Пам'ять про німецьку окупацію України 1941–1944: селянський досвід. *Сучасні дискусії про Другу світову війну*. 36. наук. ст. Львів: ЗУКЦ, 2012. С. 165–174; Шевчук Т. Із фольклористичної герменевтики сновидінь: віщі сні про війну. *Міфологія і фольклор*. 2016. № 1–2. С. 27–38.

нал», «Україна модерна» та «Сіверянський літопис»². Однак поза увагою залишаються традиційні світоглядні уявлення, магія та ритуали, приурочені до виходу на війну, та ті, до яких вдавалися безпосередньо на полі битви, хоча вони особливо актуалізувалися в останнє десятиліття. Нині ми спостерігаємо різні форми апотропеїчної та військової магії, до яких вдаються військовослужбовці та їхні родичі. Це виготовлення і передача на фронт різного роду предметів-оберегів (браслетів, сердечок, ляльок-мотанок, дитячих малюнків, церковних атрибутів), поширення в соцмережах численних канонічних, апокрифічних та стилізованих молитов, віршованих побажань і заклинань тощо.

Прямо чи опосередковано теми військової магії та ритуалів виходу на війну торкалися такі українські вчені: Микола Костомаров, Микола Сементовський, Василь Милорадович, Дмитро Яворницький, Михайло Зубрицький, Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський, Катерина Грушевська, кубанські історики Прокіп Короленко, Іван Попка та Михайло Семенов³. Неодноразово зверталася до цієї теми й авторка цих рядків⁴.

Усі обряди і ритуали, які мають магічне охоронне значення, можна поділити на дві категорії: 1) Обряди, які мають громадське або державне значення; вони повинні були забезпечити захист рідної землі, перемогу над ворогом, збереження власної держави, цілого народу або окремого міста, села, регіону. Такі ритуали звершувалися публічно, усім колективом або вповноваженими його членами (жертвами, священиками) за участі війська або всієї громади; 2) Обряди й молитви, які мають індивідуальне значення й призначені зберегти воїнові життя та забезпечити йому щасливе повернення до рідного дому.

У найдавніші часи ритуал зводився до передбачення результатів походу і до жертвоприношення богам війни (у слов'ян – Свентовиту, Радегосту, Сварожичу, Даждбогу). Вирішальну роль відігравали різні знамення, віщування, прикмети, наприклад, затемнення сонця, на які звертали увагу наші пращури. Про те, що подібні практики були характерними для стародавніх культур, засвідчує всім відома «Книга Суддів», у якій ідеться про ворожіння Гедеона, великого вождя та суддю Ізраїля. Гедеон підняв повстання проти завойовників і зруйнував жертвник язичницького бога Ваала. Запевнення в перемозі він

² Воробей О. «Тепер я дитя війни та баба війни...»: Свідчення чернігівчанки N про життя в оточеному місті (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2022. Ч. 4. С. 175–189; Березовська О. «...якщо закінчиться їжа, от як пожити дітям, що немає?!»: Мешканка Чернігова N про умови життя в місті під час російського наступу (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2022. Ч. 5. С. 56–67; Панкова А., Боряк О. «...це війна, це вбивання цивільних, мирних...»: Мешканці передмістя Чернігова про особливості воєнного повсякдення під час російського наступу та життя в окупації (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2022. Ч. 6. С. 30–47; Литвин К. «Хателась проста волі – і всьо...»: Окупація і Слободи на Чернігівщині очима очевидця (травень 2022 р.) *Український історичний журнал*. 2023. Ч. 1. С. 36–50; Шевчук О. «...росіяни у дворі стоять, так умовляю, щоб у полон здались»: Розповідь очевидця про окупацію с. Полуботки на Чернігівщині (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. Ч. 2. С. 49; Воробей О. «Запам'ятай: ні росіяни, ні білоруси – нерукопожатні»: Свідчення про окупацію с. Юр'ївка на Чернігівщині. *Український історичний журнал*. 2023. Ч. 3. С. 30; Маховська С. «Війну не можна зрозуміти, її треба відчувати»: 36 днів окупації с. Новий Білоус на Чернігівщині (24 лютого – 1 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. Ч. 4. С. 43; тощо. У «Сіверянському літописі» див. щоденникові записи, спогади про блокаду Чернігова, окупацію сіл тощо в розділі «Літопис Широкої війни», 2022. № 5–6. С. 185–258.

³ Див.: Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии. *М.І. Костомаров. Слов'янська міфологія / Упоряд., приміт. І. Бетко, А. Полотай. Київ: Либідь, 1994. С. 44–200; Костомаров М. Славянская мифология. М.І. Костомаров. Слов'янська міфологія. С. 201–256; Сементовский М. Старина малороссийская, запорожская и донская. Киев, 1846. 64 с.; Попка І. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: Очерки края, общества, вооруженной силы и службы. Санкт-Петербург, 1858. 295 с.; Короленко П. Черноморские заговоры. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. 1892. Т. 4. С. 274–282; Милорадович В. Прощание рекрута и рекрутские песни в Лубенском уезде Полтавской губернии. *Киевская старина*. 1897. № 7. С. 80–95; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. Київ: Наукова думка, 1990–1991. Т. 1. С. 261, 377, 384–395; Зубрицький М. Причинки до історії рекрутчини в Галичині при кінці XVIII і до пол. XIX ст. Матеріали і замітки. Зібрані твори і матеріали: У 3 т. Львів, 2013. Т. 1: Наукові праці. С. 163–177; Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. / Упор. В. Яременко. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. С. 244–262; Грушевська К. Дума про пригоду на морі Поповича. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні: науковий щорічник. Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленні*. Київ, 1926. Кн. 1–2. С. 1–35; Правдюк О. Пісні про рекрутчину та солдатчину. *Рекрутські та солдатські пісні / Упор. А. Іоанніди, О. Правдюк; голова редкол. О. Дей*. Київ: Наукова думка, 1974. С. 9–43; Семенов М. «Волхование на случай войны» (некоторые аспекты «военной» магии кубанских казаков). *Дикаревские чтения: Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2003 год*. Краснодар, 2004. Т. 10. Кн. 2. С. 146–153.*

⁴ Іваннікова Л. Проводи на брань: церковний обряд і бытова традиція. *Духовна культура і релігійність некад і данас: різні контексти і традиції*. Београд, 2012. С. 157–173; Її ж. Охоронні молитви. *Міфологія і фольклор*. 2013. № 4. С. 31–43; Святитель Петро Могила. Молитви в час війни / Пер. із церковнослов'янської, упор., передм., коментарі Л. Іваннікова. Київ, 2014. 184 с.; Іваннікова Л. Проводи козацького війська (за «Гребником» Петра Могили 1646 р.). *Українське козацтво в етнокультурному просторі*. Нікополь, 2015. С. 99–105; Її ж. «І ворог сам себе порубав»: Біблійний мотив у фольклорі Південної України. *Міфологія і фольклор*. 2015. № 3–4. С. 6–16; Літопис УПА: спогади, документи / За заг. ред. Ю. Мицика; упоряд. Л. Іваннікова, І. Тарасенко. Київ, 2016. Ч. 2. С. 159–234; Іваннікова Л. Традиційний похорон у контексті російсько-української війни. *Наративи війни у фольклорних, літературних та медійних текстах: зб. тез міжнар. наук. конф. (27 квітня 2023 року)*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 24–26.

одержав через знамення: спочатку роса випала на розстелене Гедеоном вовняне руно, а земля вся лишилась суха, а вдруге навпаки – руно залишилося сухим (Суд. 6: 36–40)⁵. За літописними джерелами Київської Русі, невдалий похід 1185 р. князя Ігора Святославовича проти половців вщувало затемнення сонця: «І коли вони йшли до Дінця-ріки, то у вечірню годину Ігор, глянувши на небо, побачив, що сонце стояло яко місяць. І сказав він боярам своїм і дружині своїй: “Ви бачите? Що се є за знамення?” А вони, поглянувши, побачили це всі, і поникли головами, і сказали мужі: “Княже! Не на добро знамення осе!”»⁶. А 1245 р. інше знамення ввело в паніку військо Ростислава Михайловича, який потерпів поразку від Данила Галицького під Ярославлем: «І коли вої ще не дійшли до ріки Сяну і зсіли в полі з коней, щоб оружитися, то сталося таке знамення над військом: стільки налетіло орлів і багато воронів, як хмара велика. І птахи вигравали, а орли клекотали і ширяли крильми своїми, і шугали в повітрі так, як ото іншим разом навіть ніколи не було. І се знамення не на добро було»⁷. У літописі гадяцького полковника Григорія Граб'янки згадується про поразку 1649 р. поляків у битві під Збаражем. Її вщувало багато факторів, «а тут ще блискавка розщепила держално гетьманського знамена, а це вже було незаперечним провіщенням біди, – пише Г. Граб'янка. – Через це знамення поляки втратили віру у свої сили, впали у відчай і вдалися до втечі, що й спричинило поразку їхнього війська»⁸.

Найдавніші відомості про ритуали давніх українців, пов'язані з виходом на війну та захистом від зовнішнього ворога в степу, знаходимо у візантійських істориків Прокопія Кесарійського та Костянтина Багрянородного. Так, Прокопій Кесарійський (др. пол. VI ст.) у книзі «Історія» зазначає, що слов'яни і анти (пращури українців) визнають владикою всього світу єдиного бога Громовержця і в жертву йому приносять биків та всякого роду священних тварин. Коли їм загрожує смерть, у час хвороби або на війні, вони дають обітницю: якщо врятуються від смерті, то негайно принесуть жертву богу, – і коли небезпека минає, приносять жертву і вважають, що цим врятували собі життя. Поклоняються вони також рікам, і німфам, і іншим божествам, і всім їм приносять жертви, а під час цих жертвоприношень ворожать⁹.

Традиція давати обітницю (зарок), щоб уникнути смерті під час війни, стихійного лиха, епідемії або тяжкої хвороби, зберігається в народі і до сьогодні. Як правило, обіцяють відвідати святі місця, поклонитися мощам певного святого, відправити йому молебень, дати пожертву на храм або монастир, збудувати церкву, каплицю, установити хрест тощо. Про традицію давати обітницю як запоруку перемоги в битві, до якої вдавалися князі Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Мстислав Володимирович, неодноразово згадується в «Повісті минулих літ». Так, Володимир Святославович, коли стояв під Корсуном року 988-го, дав обітницю: якщо звоює фортецю цю, то охреститься¹⁰. Іншого року, 996-го, коли підійшли печеніги до Василева (нині Васильків), і князь з невеликою дружиною не зміг стримати їхній натиск та вже був і сам під загрозою смерті, то дав обітницю збудувати церкву за врятування життя його і воїнів: «І тоді обіцявся Володимир поставити у Василеві церкву святого Преображення, бо був празник Преображення Господнього в той день, коли сталась ця січа. Оскільки Володимир уник небезпеки цієї, він поставив церкву і справляв празник, зваривши триста перевар меду»¹¹. Син Володимира Мстислав, який княжив у Тмуторокані¹², 1022 р. пішов на касогів (адигів). І князь касозький Редедя запропонував йому не губити дружини, а помірятися силою в особистій боротьбі. Коли ж почав знемагати Мстислав, бо Редедя був великим і сильним, то знову ж таки його врятувала молитва й обітниця збудувати храм: «І сказав Мстислав: “О Пресвятая Богородице, помози мені! Якщо бо одолію я його, споруджу церкву на честь Твою!” І, це сказавши, ударив він ним о землю ... А коли вернувся він до Тмуторокані, то заложив церкву Святої Богородиці і спорудив її, ту, що стоїть і до сьогодні в Тмуторокані»¹³.

Народне оповідання про те, як обітниця врятувала козаків від видимої смерті під час бурі на морі, зафіксував 1629 р. у «Власноручних записках» святий Петро Могила: «Повіда нам єдин от воїнов запорожских, іже нарицаются козаці, іменем Андрей Хулак

⁵ Книга Суддів. Біблія. Книги Святого письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Видання Українського біблійного товариства, 1993. С. 254.

⁶ Літопис руський / Пер. з давньоруської Л. Махновця; відп. ред. О. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. С. 336.

⁷ Воїнська повість про Данила Галицького. Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV ст.: У 2-х кн. / Упор. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконті, 2002. Кн. 2. С. 577.

⁸ Літопис гадяцького полковника Г. Граб'янки / Пер. із староукр. Київ: Т-во «Знання», 1992. С. 56.

⁹ Трубочанінов С., Винокур Іон. Історія Поділля та Південно-Східної Волині Кам'янець-Подільський: Центр політлезнавства, 1993. Кн. 1. С. 79–80.

¹⁰ Літопис руський. С. 61–62.

¹¹ Там само. С. 70.

¹² Столиця Тмутороканського князівства, яке було розташоване на Таманському півострові, на місці нинішньої станиці Таманської (тепер Краснодарський край РФ).

¹³ Літопис руський. С. 85.

Лахута, сий Черкасакаго града житель, глаголя, яко по брані турецкой, яже глаголется Хотинская, ідохом на море, по обычаю своєму казацкому, прибитчества ради в землю турецкую. Разграбившим нам многі села і гради, наполнихом великий корабль многого прибитчества і начахом плисти (уже возвращемся к порогам) і в пучині суццим, толикий наста вітр кріпкий і волни противній, яко наполнитись кораблю води і яко нача с нами утопати; ізвергохом все прибитчество в море, но ні сице что успіти возмогохом. Узрвіше же, яко уже погибаем, начахом со слезами і веліем воплем молити Бога, – да нас молитвами Пресвятой Богородици Печерской і святого Архистратига Михаїла, ізбавит от горькія сія смерти і обіщачомся в обителі Матері Его время нікоє послужити. Молящим жесь нам і ко Богу вопіюцим, – оле предивному чудеси! – внезапно от дна корабля ідоша златовиден, блистаяся на коні такожде златовидном і світлом, ізиде і став посреде нас, с осклабленным лицем возрив, річе: “Не бойтеся, мужіе, но прилежно моліте Богу і возопійте к Немю – ізбавит вас, на се бо і мене посла”. Зрячим же нам і молящимся Богу с воплем веліем (всі убо уже по пояс в воді стояхом), юноша ов світел по ядвихлі корабреном ізійде к горі і невидим бисть. Вітр же і волни абіе престаша, і внезапно бисть тишина велія, і корабль внутр оста сух, яко же нікогда в нем бити воді. Ми же се видівше, прославихом Бога, от горькія смерти ізбавльшаго нас, і тако возвратихомся вспять ціли, славяще Бога і благодаряще, і святого Архистратига Михаїла, ім же ізбави нас Бог от морскаго істопления. По обіщанію же послужихом кожде нас в обителі Богоматері великія Лаври. Се ж написахом, да увісте, коль милостив єсть Бог не точію преподобним Своім, но і грішним, і разбойником, от всего сердца вопіюцим, к Немю, і скоро от біди ізбавляет їх молитвами от Пречистія Своєя Матері і святых. В літо 1629, ген. 26 дня»¹⁴.

Один із найдавніших описів жертвоприношень прадавніх русів-українців, здійснюваних для захисту від нападу печенігів та інших кочівників на їхні торгові судна, що сплавлялися вниз по Дніпру, залишив візантійський імператор Костянтин Багрянородний (913–959) у праці «Про управління державою», розділ 9. Обійшовши дніпрові пороги по суші, руси припливали до переправи, через яку переправлялися і греки, і печеніги. У цьому місці печеніги нападали на русів, і останні приставали до берега, щоб протистояти печенігам. Але печеніги й далі супроводжували їхні судна, ідучи паралельно з ними вздовж берега. Коли ж руси припливали до острова св. Григорія (Хортиці), то на цьому острові вони справляли свої жертвоприношення, оскільки там стояв дуб неймовірно величини. «В жертву вони приносять живих півнів, встромляють у дуб стріли, інші [кладають] шматки хліба, м'яса, все те, що вимагає їх звичай. На півнів вони кидають жереб: чи зарізати їх, чи з'їсти, чи відпустити живими. Від цього острова руси [вже] не бояться печенігів»¹⁵.

Про ворожіння західних слов'ян (руян), пов'язані з виходом на війну, розповідає М. Костомаров у праці «Слов'янська міфологія». Учений описує храми богів Радегоста і Свентовита на датському острові Рюген (слов'янська назва Руян). При цих храмах жерці утримували білого коня з довгою гривою. На нього ніхто не мав права сідати, крім жерця, який його доглядав, адже на ньому, за віруваннями руян, іздив сам бог війни. Цей кінь служив для передбачень результатів військового походу. Для цього перед храмом ставили потрібний ряд списів, увіткнувши їх у землю гостряками, по два в кожному рядку. Списи стояли навхрест один до одного. Після молитви жрець за вуздечку проводив коня через списи. Якщо кінь, перестрибуючи, спершу піднімав праву ногу, то це вважалося щасливим передбаченням: значить, похід буде вдалим, а якщо ліву, то невдалим, і його відміняли¹⁶. Таким чином розпочинали і плавання, й інші важливі справи. Крім цього, жерці ворожили на дощечках: брали три дощечки, в яких один бік був білий, а другий чорний, і підкидали їх угору. Якщо дві з них упадуть доверху білим боком, то це означало удачу, а якщо чорним – нещастя¹⁷.

Отже, мотив українських козацьких пісень про спотикання коня перед ворітьми, яке віщує невдачу або й смерть у поході, має давнє світоглядне коріння. Відомий факт падіння з коня вже згадуваного князя Ростислава Михайловича під час облоги 1245 р. м. Ярославля у «Галицько-Волинському літописі» витрактуваний як знамення, що віщувало поразку його війська: «І затіяв гру перед городом, і зіткнувся він з рицарем Воршем. І впав під ним кінь, і вивихнув він плече. І не на добро прилучилось йому це знамення»¹⁸. Існує також легенда про те, що перед Полтавською битвою кінь гетьмана І. Мазепи впав коло

¹⁴ Собственноручные записки Петра Могилы. Сказания Петра Могилы о чудесных и замечательных явлениях в Церкви Православной (Южно-Русской, Молдо-Влахийской и Греческой). *Архив Юго-Западной России*. 1887. Ч. 1. Т. 7. С. 54–55.

¹⁵ Костянтин Багрянородний про русів, котрі ведуть торгівлю з Візантією. *Запорозжці: До історії козацької культури* / Упор. тексту, передм. І. Кравченка. Київ: Мистецтво, 1993. С. 34.

¹⁶ Костомаров М. Слов'янська міфологія. С. 205.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Воїнська повість про Данила Галицького. С. 577.

Покровської церкви в Переяславі, що, за народними уявленнями, провіщало невдачу його війська¹⁹. Кубанський етнограф М. Семенцов наприкінці ХХ ст. зафіксував низку магичних текстів та ритуалів, пов'язаних із виходом на війну чорноморських козаків. Серед них і прикмети, що віщують смерть козака в бою, одна з яких – кінь під ним спотикнувся двічі чи тричі²⁰. Безсумнівно, усі ці мотиви походять від давніх язичницьких ритуалів та вірувань.

З появою християнства опікуватися результатами військового походу стала Православна Церква. В її історії багато випадків подолання ворожого війська саме завдяки молитві Церкви. Досить згадати факт об'єднання Римської імперії під рукою царя Костянтина Великого (324–337), котрий 313 р. переміг військо язичника Максентія, увірвавши в знамення Хреста Господнього з написом «Цим перемагай!», яке побачив на небі. Також, згідно із житієм, він наказав зобразити хресне знамення на шоломах і щитах воїнів як знак перемоги над ворогом²¹ (не випадково хрест завжди зображали і на козацьких знаменах). Тож, починаючи з перших віків християнства і до сьогодні, Православна Церква благословляє військо на праведну війну з метою захисту батьківщини від нашествия чужинців. Тоді ж була встановлена ціла низка релігійних практик, спрямованих на захист держави або міста та подолання зовнішнього ворога.

Поруч із колективними молебнями, великого значення надавалось і індивідуальній молитві, яку міг промовляти і ватажок для захисту дружини, і кожен воїн. Велику силу, з погляду Православної Церкви, мають такі літургійні тексти, як тропар Хресту Господньому («Спаси, Господи, люди Твоя...»), кондак Пресвятій Богородиці («Взбранной воеводи побідительная...»), які співали або проказували в час нападу ворогів, а також молитва Чесному і Животворчому Хресту Господньому («Да воскреснет Бог») та псалом 90-й («Живий в поміці Вишнього»), який рекомендують безперервно читати в час війни, інші псалми. Разом із канонічними текстами в народній та книжній традиції широко використовувались і апокрифічні та фольклорні молитви, створені за зразком канонічних. Досі можна зафіксувати цілу низку народних молитов, що мають захисне значення²².

Про те, як до індивідуальної молитви безпосередньо на полі бою вдавалися руські князі Володимир Святославович, його сини Ярослав Мудрий, Мстислав Володимирович, уже йшлося вище. Так, у 1019 р. Ярослав переміг свого брата Святополка Окаянного на р. Альті, на місці вбивства останнім князів-страстотерпців Бориса і Гліба. Цікаво, що вже тоді, незадовго після вбивства, до них зверталися як до святих і просили помічі: «Ярослав при цьому став на тім місці, де ото вбили Бориса, і, звівши руки до неба, сказав: “Кров брата могого волає до Тебе, Владико! Відомсти за кров праведника сього, як ото відомстив Ти за кров Авелеву, наславши на Каїна стогін і трепет! Таке нашли Ти й на сього”. І, помолившись, він сказав: “Брати мої! Якщо ви тілом одійшли есте звідси, то молитвою своєю поміжіть мені на противника сього, убивцю гордого”. Літописець повідомляє, що битва тривала від сходу й до заходу сонця, і ввечері одолів Ярослав²³. Цікаво, що Нестор Літописець у цьому та в попередніх випадках наводить не якісь канонічні тексти, а власні молитовні імпровізації князів (або ж його авторські). Така ж імпровізаційність характерна й для молитов Володимира Мономаха та інших представників князівської знаті, що дозволяє нам говорити про тісну взаємодію літургійних текстів із усною фольклорною традицією того часу. Князі, як пізніше і запорозькі козаки, вірили в допомогу Господа і Пресвятої Богородиці, у силу Чесного і Животворчого Хреста, тому після перемоги будували храми, відправляли подячні молебні, давали багаті пожертви на церкви. До слова, запорозькі кожну важливу справу розпочинали після молитви, а повернувшись із походу, усю здобич ділили на дві великі частини: першу – для Божих храмів, а другу – для себе²⁴.

Про «ретельні святительські молебні» всього українського духовенства і всього народу «на збавлення від бусурманського находу» повідомляє літописець Самійло Величко²⁵. Про заклик до молитви гетьмана Б. Хмельницького 1648 р. перед битвою під Жовтими Водами дізнаємося з літопису Григорія Граб'янки: «Спостерігаючи все це, Хмельницький зрадів невимовно і так звернувся: “Браття, славні молодці Війська Запорозького! Приблизь година, візьміть зброю і щит віри вашої, закличете на допомогу Господа і не лякайтеся пихатої сили ляхів”»²⁶. Та найповнішим джерелом відомостей про українські церковні риту-

¹⁹ Терещенко А. Малороссийское предание об образе Божией Матери и падении гетмана Мазепы пред Покровскою церквою в Переяславе. *Русский архив. Историко-литературный сборник*. 1885. С. 318–322.

²⁰ Семенцов М. «Волхование на случай войны»... С. 149.

²¹ Гуптало Д. Життя святих (Четьї Мінеї) / Пер. з ц.-сл. В. Шевчук. Львів: Свічадо, 2005. Кн. 1: Вересень. С. 252.

²² Іваннікова Л. Охоронні молитви... С. 31–43.

²³ Літопис руський. С. 83.

²⁴ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. С. 383.

²⁵ Величко С. Літопис / Пер. з книжної укр. мови, комент. В. Шевчука; відп. ред. О. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 222–223.

²⁶ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. С. 40.

али, пов'язані з нашестям чужинців і проводами на війну, є «Гребник» святителя Петра Могили 1646 р., упорядкований на основі стародавніх візантійських, грецьких та українських «Гребників». Це – найвидатніша пам'ятка козацької доби, яка яскраво відображає історичні реалії XVI–XVII ст., зокрема безперервні війни України з Османською імперією, а також і світоглядні уявлення того часу. Тут знаходимо цілу низку молебнів за військо і за народ, які повинні були забезпечити невразливість українського війська і кожного воїна та перемогу над ворогом.

Про те, що така релігійна практика була всезагальною, свідчать українські народні думи, зокрема «Дума про Олексія Поповича», де згадується той факт, що козаки наймали молебні за перемогу над ворогом: «Чужі козаки по церквах молебні наймають, а ми в шинку п'єм-голяєм»²⁷; «То в неділю рано, пораненьку по церквах і по монастирах служби одправляють, а я у корчмі п'ю-гуляю»²⁸. Ці служби відправлялися під час нашестя чужинців в усіх храмах і монастирях, не кажучи вже про церкву, яка знаходилась у Січі Запорозькій. Найголовніші з них – це «Вослѣдованіє молебнаго пѣнія къ Господу Богу нашему за царя и за люди, пѣваемаго въ время брани против супостатовъ, находящихъ на ны»²⁹ та «Вослѣдованіє молебнаго пѣнія, пѣваемаго в нашествіи варваръ и нахожденіи языковъ»³⁰. Ці два молебні ґрунтувалися на вірі в те, що після щирого покаяння та примирення з ближніми козаки здобудуть силу та підтримку Небесного Воїнства для перемоги над супротивниками, стануть невразливими для ворожої зброї. Тому, вирушаючи на війну, вони сповідалися та причащалися Святих Христових Таїн. Ця церковна традиція була глибоко вкорінена в народний побут. Вона відображена в народних думках та піснях і зберігається до сьогодні. А на основі літургійних текстів склалися народні охоронні молитви (за) того, хто йде на війну, – саме з них запозичувалися поетичні образи та словесні форми-кліше.

Як у церковних, так і в народних молитвах зверталися до Бога і Богородиці, до Небесного Воїнства на чолі з архистратігами Михаїлом та Гавриїлом, до всіх святих, а також до Животворчого Хреста Господнього. Для літургійних текстів XVI–XVIII ст., які ґрунтуються переважно на текстах Старого Заповіту та Псалтиря, були характерні такі мотиви: засліплення очей і розуму ворога, повернення його зброї проти нього самого, а його меча в його ж серце, наведення панічного страху на ворогів. Вороги зображались у стилі середньовічних літературних традицій: як крокожерні звірі, вовки хижі, леви молоді, згряя псів, що переслідують правовірних. Основні прохання – перетворити сміливість їх на втечу, вселити в серця їх легкодухість, страх і сум'яття, обернути їх меч проти них самих («нехай увійде їх меч у серце їхнє»), підкорити їх під ноги вірних або передати в руки воїнів православних, послати ангела гніву попереду козацького війська та ангелів грізних, які б проганяли, побивали та переслідували ворогів тощо. А захисників Вітчизни прохали зробити сміливими, і сильними, і непереможними в битвах.

Ця картина світу, сформована на старозавітних та аґіографічних текстах, згодом стала основою багатьох українських народних легенд про характерні риси запорожців³¹. Але ще раніше ми знайдемо її в тій самій «Повісті минулих літ», під роком 1111-м, де йдеться про знамениту перемогу дружини князя Володимира Мономаха над половцями. Половці падали перед військом Володимира, «невидимо биті ангелом, як це бачило багато людей, і голови летіли, невидимо сяті, на землю». На запитання русичів, чому вони, маючи таку велику силу війська, панічно залишили поле битви, полонені половці відповіли: «Як ми могли битися з вами? Адже інші їздили уверху над вами при оружі ясному і страшному, які помагали вам?»³². Чудо сталося завдяки молитві Володимира Мономаха, який відзначався особливою побожністю. Не без того, що це міг бути і фольклорний сюжет, який увійшов у літописи.

Майже ідентичний випадок чудодійного врятування 1675 р. Почаївського монастиря від турецько-татарського війська зафіксований у церковних джерелах XVIII ст., зокрема в збірці «Гора Почаївська»³³. Це чудо стало прецедентом для створення знаменитого канту «Ой зійшла зоря вечорова», відомого в численних варіантах у записах М. Костомарова,

²⁷ Українські народні думи. Том перший корпусу / Тексти № 1–13 і вступ К. Грушевської. Київ: Державне вид-во України, 1927. С. 78.

²⁸ Там само. С. 69.

²⁹ Гребник митрополита Петра Могили: У 2 т. Репринтне видання. Київ: Інформаційно-видавничий центр Української Православної Церкви, 2011. Т. 2. С. 136–157. У «Гребнику» подана буквенна нумерація сторінок, яку ми передаємо числами.

³⁰ Там само. С. 158–162.

³¹ Дет. див.: Іваннікова Л. «І ворог сам себе порубав»... С. 6–16.

³² Літопис руський. С. 167.

³³ Гора Почаевская: стопюю чудесні из нея истікающую чудодійственную воду имущую, и іконою чудотворною Пресвятыя Дівы Матере Божія Маріи почтена, всему міру ясна и явна. 4-е вид. Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1793. 99 арк.

М. Лисенка, П. Чубинського, О. Кольберга, О. Малинки, В. Гнатюка, В. Кравченка, О. Ошуркевича та багатьох інших фольклористів. Текстологію цього твору ретельно дослідила львівська фольклористка О. Сироїд³⁴. Турецько-татарське військо обступило Почаїв і брало приступом монастирські мури. Ченці та миряни з навколишніх сіл зібралися в Свято-Троїцькому храмі для безперервної молитви перед чудотворним образом Пресвятої Богородиці, яка тривала аж три доби, з 20 по 23 липня. Третьої ночі, під час читання акафісту до Богородиці, коли хор заспівав кондак «Взбранной Воеводи побідительная...», розкрилися небеса і над собором з'явилася Матір Божа, оточена ангелами у воїнських одягах і з оголеними мечами. Це видіння побачили турки й татари та почали стріляти з луків по ангелах, але всі стріли поверталися назад і влучали в тих, хто їх випускав. Це призвело до панічної втечі ворожого війська³⁵.

Сучасне фольклорне оповідання про чудесне врятування воїна АТО по молитві до Гошівської ікони Божої Матері записала 2015 р. й цитує у монографії «Драматичне буття людини в українському фольклорі» О. Кузьменко. Суть його полягає в тому, що жінка, син якої був в АТО, молилась за нього в Гошівському монастирі. Саме під час молитви зателефонував їй син і повідомив, що він стояв із товаришами на блокпосту й також відійшов помолитися. У цей самий час терористи розстріляли блокпост, лише він один залишився живий: «Я тобі хочу щось розказати. Я – каже – на посту там у них. І відійшов на хвилинку. Тоже молився цю саму вервечку до Гошівської цієї Матінки Божої (І мама молилась в той самий час, і він. Одноразово. Так). А ті хлопці, – каже, – решта залишилися на посту ... І всіх тих хлопців моїх, із якими я стояв на посту, всіх побили. Я один залишився живий. І він каже, що це є правда істинна. Бо якраз в той момент, якби мене Бог би не відвернув помолитися, я мав бути там, де ті хлопці»³⁶. Як бачимо, фольклорні сюжети та мотиви про чудесне врятування воїнів-захисників завдяки молитві були актуальні протягом цілого тисячоліття.

У наведених нами фактах спостерігаємо тісний зв'язок церковної та фольклорної традиції. Концепт «молитва» в українському фольклорі воєнного часу ретельно дослідила О. Кузьменко в цитованій вище монографії³⁷. Молитовні прохання та формули літургійних текстів поступово входили й закріплювалися в усній традиції, адже ці тексти, завдяки глибокій релігійності українців, були відомі як запорозьким та реєстровим козакам, так і посполитим та міщанам. Тому й не дивно, що навіть у кінці XIX ст. фіксувалися народні молитви, в яких активно використовувалися ці усталені формули. Щоправда, мова цих молитов, як побачимо далі, сильно наближена до мови замовлянь, у ній поруч із церковними формулами щедро використовуються й фольклорні формули та символи. Прикладом такої молитви може бути народна «Молитва того, хто йде на війну», записана В. Ястребовим у с. Вознесенське на Херсонщині. Молитвеник апелює до всіх святих – Божої Матері, ангелів, архангелів, архистратига Михаїла, св. вмч. Георгія Побідоносця, св. пророка Іллі, Антонія та Феодосія Києво-Печерських, до всіх природних стихій (води, вогню, каменю, вітру), а також до заліза, сталі, срібла, які у фольклорній культурі виступають потужними апотропеями. Він прохає покрити його невидимими крильми, заступити від страху, вогню, меча, зробити тіло його міцнішим від каменю, заліза, сталі, срібла, знищити ворогів, щоб вони щезли, як порох і попіл од вітру. Апофеозом молитви виступають слова: «Господи многомилостивый, услыши моленіє мое, раба Твоего (ім'я рек) і сошли тринадесять бісов на помраченіє неприятелей моїх, сочини между ними брань, да пройду я огонь і ріки, не поврежден буду от огня, от меча, от стріли летящей, от потопа великого»³⁸. Владу перемагає ворога дає воїнові Сам Господь: «Ісус Христос Своїми пречистими устами глаголет: даю власть сему істинному християнину побіждати і іскореняти неприятельскую силу огнем і мечем, копієм булатним, каменной (кальонной?) стрілою, громом, паки молнією»³⁹.

У наш час спостерігаємо зворотний процес: поповнення церковної літургійної традиції фольклорними формулами. Так, у «Молитвослові українського православного воїна» (2014) знаходимо «Молитву того, хто йде на війну», у якій є таке прохання: «Господи

³⁴ Сироїд О. Особливості функціонування й інтерпретації псалми «Ой зійшла зоря вечорова...» *Родина Колесів – спадкоємність науково-мистецьких традицій (з нагоди 140-річчя від дня народження академіка Філарета Колесу)*: зб. наук. праць та матеріалів. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2013. С. 363–379; Її ж. Духовна пісня в записих і спостереженнях Еразма Ізопольського. *Spheres of culture*. Lublin, 2012. Vol. III. С. 382–391.

³⁵ Огієнко І. Свята Почаївська лавра / Упоряд., авт. передмови М. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2004. С. 133–136.

³⁶ Кузьменко О. Драматичне буття людини в українському фольклорі... С. 278.

³⁷ Там само. С. 272–290.

³⁸ Матеріали по етнографії Новоросійського края, собранные в Елисаветградском и Александрійском уездах Херсонской губернии В.Н. Ястребовым. Одесса, 1894. С. 43.

³⁹ Там само.

многомилостивий, почуй благання моє, раба Твого (ім'я) і пошли сонмища демонів на затьмарення очей і розуму ворогів наших, вчини між ними міжусобну брань, нехай вони знищать самі себе, а я, раб Твій, перейду вогонь і воду, і не вразливим буду ні від вогню, ні від меча, ні від стріли, що летить на мене, ні від потоплення водного, ні від повітряної зброї, ні від будь-якої небезпеки, що чигає на мене»⁴⁰. Безсумнівно, що це – перероблена й канонізована народна молитва. Продовженням української народно-церковної традиції можна вважати кишеньковий «Молитовник українського воїна», виданий 2022 р. з благословення Митрополита Київського і всієї України Епіфанія. Тут знаходимо традиційні тексти: псалом 90, молитви до Богородиці, ангела-охоронителя, Чесного Хреста, св. вмч. Георгія та св. мчч. Івана Воїна, молитву за перемогу України над агресором, молитву перед боєм та молитву подяки після бою тощо. Так, у «Молитві за перемогу України» є такі слова: «Пошли грізного очільника небесного воїнства твого – архистратига Михаїла на допомогу мужнім захисникам нашим»⁴¹, а в «Молитві перед боєм» спостерігаємо відгомін фольклорних формул: «Під Твоєю охороною, Всемогутній Боже, нічого не боюся і уповаю на волю Твою святую»⁴².

Коли реєстрове або запорозьке військо вирушало в похід, чи в морський, чи в сухопутний, то, крім загальних молебнів, були ще й відповідні треби: чин освячення військового судна (суден), військового прапора (корогви, хорутви) та чин благословення козацької зброї («Чинь благословенія воднаго судна ратнаго, на спротивнія отпущаємаго, єдинаго или многих и благословенія воинамъ вних плыти хоящим», «Чинь освячення воинскаго знаменія еже єсть хорутви и воємь благословенія на брань» та «Чинь благословенія воинскихъ оружія»)». Ці богослужіння також були спрямовані на перемогу козацького війська.

Для освячення судна ратного чи багатьох кораблів (у цьому разі – козацьких чайок), священик разом із кліром виходив на берег моря або річки й там безпосередньо правив молебень, у якому просив благословення Божого на ці судна, захисту їх від бурі, великих хвиль і потоплення. Після молебню священик окропляв судна, і Гетьмана, і все воїнство, промовляючи: «Нехай віддасть ворогів ваших під руки вам, і нехай підкорить їх під ноги ваші». Після цього воїнство одразу вирушало в плавання.

Відомості про прагматичну сторону виходу в морський похід, власне, про усталені ритуальні практики реєстратив та запорозьких козаків, знаходимо у важливому історичному документі XVII ст. – знаменитому «Описі України» Гійома Боплана. Цей військовий інженер ретельно зафіксував те, що спостеріг на власні очі або почув від безпосередніх учасників та очевидців подій того часу. Тож він виділяє три етапи підготовки до морського походу: вибори тимчасового отамана, який очолить цей похід, будівництво суден, заготовка харчів, одяжі та зброї. Кожен козак повинен був мати шаблю, дві рушниці, достатню кількість куль та пороху. Із харчів брали із собою сухарі, варене пішно та розведене з водою борошно для приготування саламахи. Важливе зауваження Боплана про те, що під час походу козаки суворо дотримувалися тверезості, і переступити цю норму було смерті подібно: «Під час походу ці люди дотримуються тверезості, і якщо між ними трапиться п'яниця, отаман наказує викинути його в море»⁴⁴. Стосовно похідного одягу, Дмитро Яворницький повідомляє, що це була сорочка, двоє шароварів, жупан з товстого сукна і шапка. Учений зауважує, що хоч зазвичай запорожці вбиралися пишно й дорого, та для морських походів, на противагу туркам, використовували стару драпу одіж⁴⁵. Для морського походу в Туреччину зазвичай обирали осінню пору, особливо хмарний день та найтемнішу ніч перед новомісяччям, щоб непомітно пройти до гирла Дніпра. Попереду всіх неслася чайка кошового отамана, на якій розвівалась отаманська хоругва, а за нею йшли чайки кожного куреня. На носі кожної з них сидів «чайковий»⁴⁶.

Про магічну складову ритуалу виходу в морський похід повідомляє історик Микола Сементовський у книзі «Старовина малоросійська, запорозька і донська» (1846). Ці відомості він міг почерпнути з архіву канцелярії Військового міністерства Російської імперії, де служив протягом 1843–1849 рр. Ідеться про те, як козаки-запорожці та донці збиралися в морський похід. Оскільки проводи відбувалися на Січі (або на Дону), де немає родини

⁴⁰ Молитвослов українського православного воїна: Видання комітету УАПЦ по зв'язку із Збройними Силами України та силовими структурами. Київ: Св. Покровська Подільська громада УАПЦ, 2014. С. 150.

⁴¹ Молитовник українського воїна. Київ: Православна церква України, 2022. С. 17.

⁴² Там само. С. 18.

⁴³ Требник митрополита Петра Могили. С. 238–254.

⁴⁴ Боплан Г.-Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. Київ: Наукова думка; Кембридж (Мас): Укр. наук. ін-т, 1990. С. 71.

⁴⁵ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. С. 389.

⁴⁶ Там само.

та сільської громади, вони мали свою специфіку. Основні елементи таких проводів – молебень з водосвяттям на березі моря та освячення суден, спільна трапеза та присяга. Усе це відбувалося напередодні, наступного ж дня вранці вирушали в похід: «Рано напередодні відплиття козаки збирались у церкві, а на Дону в каплиці, бо там до середини XVII ст. церков не було. Відслуживши молебень Богородиці та угоднику Миколаю, котрого козаки вважали покровителем моряків, і присягнувши, що не приховають здобичі, вони виходили на майдан і бенкетували весь день. Зранку в день відплиття, випивши прощальну чашу меду і зав'язавши кожен у сорочку трохи рідної землі (на випадок, якщо трапиться на чужині вмерти, то з рідною землею), сідали в човни і з сумними піснями відпливали в море, де, як і серед степу, шлях визначали за сонцем і зірками»⁴⁷.

Цікаві відомості подає Д. Яворницький про збори запорожців у сухопутний похід. До цих походів запорожці вдавалися переважно весною, напередодні або після свята Івана Богослова (21 травня н. ст.). У підготовці до них також був певний порядок ритуальних практик. Так, задумавши похід проти татар, турків чи поляків, запорожці насамперед умовно палили в Січі з найбільших гармат. Після цього посилали «кругову повістку» козакам-зимівчакам, які жили в степу по хуторах і слободах. На цей клич звідусіль злітали козаки в Січ, «як бджоли до вулика»: хто пішки, хто верхи, але кожен зі зброєю та власним продовольчим запасом. Якщо похід був поспішним, наприклад, для визволення бранців, то козаки збиралися дуже швидко й раптово нападали на ворога. Якщо ж передбачався тривалий наступ, запорожці залучали і реєстрових (городових) козаків. У такому разі посланці від запорозької старшини вирушали в українські міста й вербували охочих до військового походу. Такі вербувальники зазвичай вибирали базарні або ярмаркові дні, входили в натовп, піднімалися на вози й гучним голосом кричали: «Хто бажає за християнську віру бути посадженим на палю, хто бажає бути четвертованим, колесованим, хто готовий перетерпіти будь-які муки за святий хрест, хто не боїться смерті, – приставай до нас! Не варто боятися смерті: від неї не вбережешся! Таке козацьке життя!»⁴⁸ Зібравши таким чином велику кількість охочих до походу, запорозька старшина скликала велику раду, на якій повідомляла товариство про причини війни та план майбутнього походу, а після цього розпускала козаків на кілька днів по куренях, зимівниках і слободах, щоб кожен міг запаситися необхідними припасами для тривалого походу: сушеною рибою та в'яленим на сонці м'ясом, зброєю, важкими возами, сильними кінями. Після цього знову збирали раду, на якій оголошували похід. Перед самим виходом із Січі служили молебень і стріляли з найбільшої гармати⁴⁹. Як і в морському поході, сухопутне військо мало свій порядок руху: попереду всіх їхав на коні військовий хорунжий із червоним стягом або хоругвою в руці, за хорунжим, на чолі всього війська, на найкращому коні, прибраному багатю зброєю, виступав кошовий отаман, за ним у певній послідовності виступали полки піхоти, кінноти та артилерії. Під час походу дотримувалися найсуворіших правил: рухалися дуже повільно, переважно вночі, а день зупинялися по глибоких байраках і балках. Як зазначає Д. Яворницький, військо повинно було рухатися з такою обережністю, щоб його «ні сорока, ні ворона не могли бачити й чути». Тому в дорозі не розпалювали багать, не курили люльок, не дозволяли іржати коням, для чого зав'язували їм морди хустками, вірвочками чи ремнями, намагалися говорити один до одного стримано, навіть пошепки⁵⁰. Усе це було спрямоване на збереження життя учасників походу.

Бойові знамена (хоругви) та зброя освячувалися у храмі. Військові прапори, як правило, освячував сам митрополит або єпископ, і лиш за незначними винятками священник. Після молебню владика окропляв хоругву та всіх воїнів святою водою, знаменуючи їх хрестом. благословляючи «на перемогу над усіма ворогами».

Свій власний меч або шаблю освячував кожен воїн, а перед походом зброю освячували всі разом. Так відбувалось у Січі Запорозькій, те саме – і під час Коліївщини в Мотронинському монастирі. У молитві над мечами і шаблями священник просив на них небесного благословення, щоб зброя ця стала побідоносною, а воїни, які її піднімають, непереможними.

Отже, магічні та релігійні практики українців X–XVII ст., пов'язані з виходом на війну, мали як колективний, так і індивідуальний характер і виражалися в таких формах: віра в передбачення, сновидіння та віщування, а також у різні знамення, знаки та обереги; ворожіння перед походом; колективне жертвоприношення, поєднане з ворожінням, згодом – пожертва на храм; обітниця збудувати храм, послужити в монастирі та інші обітничі, соборна молитва в храмах та безпосередньо перед виходом у похід; благословення та освя-

⁴⁷ Сементовский М. Старина малороссийская, запорожская и донская. С. 10.

⁴⁸ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. С. 384–385.

⁴⁹ Там само. С. 385.

⁵⁰ Там само. С. 386.

чення військових атрибутів (козацьких суден, хоругви, зброї); зображення хресного знамення на бойових знаменах; індивідуальна або колективна молитва на полі битви, та молитва за тих, хто йде на війну; використання предметів-оберегів (земля, хрест, ікона). У цих магічних практиках спостерігається нерозривна єдність дохристиянської та християнської релігійно-світоглядних традицій.

References

- Berezovska, O. (2022) «...iakshcho zakinchytisia yizha, ot yak poiasnyty ditiam, shcho nemaie?!»: Meshkanka Chernihova N pro umovy zhyttia v misti pid chas rosiiskoho nastupu (24 liutoho – 2 kvitnia 2022 r.) [«...if the food runs out, how do you explain to the children that there is none?!»: Chernihiv resident N about living conditions in the city during the Russian offensive (February 24 – April 2, 2022)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 5, P. 56–67.
- Demjan, H. (2003). *Ukrainski povstanski pisni 1940–2000-kr rr.* [Ukrainian insurgent songs of 1940s–2000s]. Lviv, Ukraine.
- Ivannikova, L. (2012). *Provody na bran: tserkovnyi obriad i bytovaya traditsiia . Dukhovna kultura y relyhoznost nekad y danas razlychty konteksty y tradytsiye* [Farewell to battle: church ritual and everyday tradition. Spiritual culture and religiosity once and today different contexts and traditions]. Belgrade, Serbia.
- Ivannikova, L. (2013). *Okhoronni molytvy* [Protective prayers]. *Mifolohiia i folklore – Mythology and folklore*, 4, P. 31–43.
- Ivannikova, L. (2015). «I voroh sam sebe porubav»: Bibliiniy motyv u folklori Pivdennoi Ukrainy. [«And the enemy cut himself down»: a biblical motif in the folklore of Southern Ukraine]. *Mifolohiia i folklore – Mythology and folklore*, 3–4, P. 6–16.
- Ivannikova, L. (2015). *Provody kozatskoho viiska (za «Trebnykom» Petra Mohyly 1646 r.)* [Farewell of the Cossack army (based on «Trebnyk» by Petro Mohyla, 1646)]. Nikopol, Ukraine.
- Ivannikova, L. (2023). *Tradytiiniy pokhoron u konteksti rosiisko-ukrainskoi viiny* [Traditional funeral in the context of the Russian-Ukrainian war]. Ternopil, Ukraine.
- Kis, O. (2017). *Ukrainky v HULAHU: vyzhyty znachyt peremohty* [Ukrainian women in the Gulag: to survive means to win]. Lviv, Ukraine.
- Kis, O. (2022). *Zhinochi dosvidy rosiisko-ukrainskoi viiny v konteksti istorii povsiakdennia ta sotsialno-antropologichnykh studii: nevydyma diiezdatnist* [Women's experiences of the Russian-Ukrainian war in the context of everyday history and socio-anthropological studies: invisible agency]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, P. 39–47.
- Krasykov, M. (2022). *Provody v armii v ukrainskii tradytsii dr. pol. XX st. (za polovymy materialamy)* [Military Farewell in the Ukrainian tradition of the second half of the 20th c. (based on field materials)]. *Zaporizhzhia historical review*, 6 (58), P. 254–269.
- Kravchenko, I., (Ed.). (1993). *Kostiantyn Bahrianorodnyi pro rusiv, kotri vedut torhivliu z Vizantiieiu. Zaporozhtsi: Do istorii kozatskoi kultury* [Kostiantyn Bagryanorodny about the Russians who trade with Byzantium. Zaporizhia men: To the history of Cossack culture]. Kyiv, Ukraine.
- Kuzmenko, O. (2018). *Dramatyчне buttia liudyny v ukrainskomu folklori: kontseptualni formy vyrazhennia (period Pershoi ta Druhoi svitovoykh voien)* [Dramatic human existence in Ukrainian folklore: conceptual forms of expression (period of the First and Second World wars)]. Lviv, Ukraine.
- Kuzmenko, O. (2009). *Striletska pisennist: folklorizm, folklorizatsiia, folklornist* [Striletsky songs: folklorism, folklorization, folklore]. Lviv, Ukraine.
- Kuzmenko, O. (2018). *Folklorni znaky voiennoho buttia u triadi kontseptiv «VOLIA»–«NEVOLIA»–«DOLIA»* [Folkloric signs of military existence in the triad of concepts «WILL»–«BONDAGE»–«FATE»]. *Narodoznavchi zoshyty - Ethnological notebooks*, 1 (139), P. 125–137.
- Lytvyn, K. (2023) «Khatielas prosta voli – i vso...»: okupatsiia s. Slobody na Chernihivshchyni ochyma ocheydytsia (traven 2022 r.) [«I wanted a simple freedom - and that's all...»: occupation of the village Sloboda in Chernihivshchyna through the eyes of an eyewitness (May 2022)] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian historical journal*, 1, P. 36–50.
- Makhovska, S. (2023) «Viinu ne mozhna zrozumity, yii treba vidchuty»: 36 dib okupatsii s. Novyi Bilous na Chernihivshchyni (24 liutoho - 1 kvitnia 2022 r.) [«War cannot be understood, it must be felt»: 36 days of occupation of the village Novy Bilous in Chernihivshchyna (February 24 - April 1, 2022)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian historical journal*, 4, P. 43–58.
- Pankova, A., Boriak, O. (2022). «...tse viina, tse vbyvannia tsyvilnykh, myrnykh...»: Meshkantsi peredmistia Chernihova pro osoblyvosti voiennoho povsiakdennia pid chas rosiiskoho nastupu ta zhyttia y okupatsii (24 liutoho – 2 kvitnia 2022 r.) [«...this is war, this is the killing of civilians, peaceful...»: Residents of the suburbs of Chernihiv about the peculiarities of everyday military life during the Russian offensive and life under occupation (February 24 - April 2, 2022)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian historical journal*, 6, P. 30–47.
- Pastushenko, T. (2012) *Pamiat pro nimetsku okupatsiiu Ukrainy 1941–1944: selianskyi dosvid* [Memoir of the German occupation of Ukraine 1941–1944: peasant experience]. Lviv, Ukraine.

Іваницьова Людмила Володимирівна – кандидатка філологічних наук, старша наукова співробітниця відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (вул. Грушевського, 4, 01001, Київ, Україна).

Ivannikova Liudmyla – a PhD in philology, a senior research fellow at the department of Ukrainian and foreign folkloristics of NAS of Ukraine of M. Rylskyi Institute of art studies, folkloristics and ethnology (4 Hrushevskoho Str., 01001, Kyiv, Ukraine).

E-mail: ivannikovafolk@ukr.net

GOING TO WAR AND MILITARY MAGIC OF UKRAINIANS: HISTORICAL AND CHURCH SOURCES

*The topic of war, anthropology of war in recent decades, and especially during the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine (2022–2024), were updated in the works of Ukrainian and foreign scientists – historians, ethnologists, folklorists, sociologists. Special attention is paid to such topics as national liberation movement in the folklore of Ukrainians, behavioral stereotypes during the war, position of women in the war, tragedy of ostarbaiters and refugees, war traumas, folklore in the context of the war, etc. During 2022–2023, scientists recorded and published oral history interviews of internally displaced persons, refugees, and residents of de-occupied territories. However, traditional worldviews, magic and rituals timed to go to war and those resorted directly on the battlefield, although they have existed since ancient times and have survived to the present day, remain overlooked. **The purpose of the article** is to systematize, describe and trace the evolution of rituals, means of military and apotropaic magic related to going to war, from ancient times to the present. **The source base** is historical and church books of the 10th–17th c., folklore materials of the 16th–21st c. **Methods.** When writing the article, historical, descriptive and comparative-historical methods were used. **Scientific novelty.** Relying on chronicle and church sources, as well as folklore texts, the author traces the durability of religious and folklore traditions from the 10th c. to the present day. The article systematizes and describes collective and individual magical practices that were supposed to ensure victory over the enemy and preserve the life of each warrior. The author shows the interaction of church-canonical and oral folk tradition of the 11th–21st c., interpenetration of liturgical and folklore texts. **Conclusions.** During the 10th–21st c. Ukrainians resorted to the following collective and individual forms of military magic: prediction and divination; belief in omens, signs and charms; collective sacrifices or donation to the temple; making a vow; congregational prayer in churches and immediately before going on a hike; blessing and consecration of military attributes (Cossack ships, banners, weapons); the image of the sign of the cross on battle banners; individual or collective prayer on the battlefield, the use of talismanic objects (native land, cross). In these magical practices, there is an inseparable unity of pre-Christian and Christian religious and worldview traditions.*

Key words: anthropology of war, farewells to war, farewells to the army, military magic, protective prayers, amulets in war.

Дата подання: 14 березня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 31 липня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Іваннікова, Л. Вихід на війну та військова магія українців: історичні та церковні джерела. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 127–137. DOI: 10.58407/litopis.240413.

Цитування за стандартом APA

Ivannikova, L. (2024). Vykhid na viinu ta viiskova mahiia ukraintsiiv: istorychni ta tserkovni dzherela [Going to war and military magic of Ukrainians: historical and church sources]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 127–137. DOI: 10.58407/litopis.240413.

